

Vývoj jednotek slovní zásoby

Základní zdroj: Němec, Igor: *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Academia. Nakladatelství ČSAV. Praha 1968

I. Výchozí pojmy

1. *Vývojové postupy (jednotky – slova z hlediska formy i slovního významu)*
 2. *Studium slovní zásoby ve vývoji*
 3. *Hodnota (význam) staročeské slovní zásoby*
 4. *Hlavní předpoklady historického studia slovní zásoby*
-

1. *Vývojové postupy*

1.1 Celek jazykového systému: propojení jazykových jednotek x „pracovní“ izolace

1.2 Změny téhož typu: pokud ano, potom jednotky obvykle systémově řazené

- projevují se vývojové postupy, např.:

- a) slovesa IV. prez. třídy + intranzitivní význam tělesné polohy = konverze k subst. (tělocvičná terminologie II. pol. 19.stol.):
dřepím > dřep, klečím > klek, ležím > leh, sedím > sed, stojím > stoj, visím > vis
- b) zánik starých slov
- c) adekvátní změny slovního významu (*flákaný, fikaný, mazaný, práskaný...* „bitý, řezaný“... > „vychytralý, prohnaný“)

2. *Historické studium lexikonu*

2.1 porovnávání stadií vývoje jazyka jako celku:

- a) studium vzájemných souvislostí mezi jednotkami
- b) vztahy lexikálních jednotek k ostatním jednotkám jazykového systému

2.2 proměny jazyka; postižení změn a vývojových postupů jimi daných:

- a) v rámci časového období: čím kratší časové rozpětí mezi nimi, tím lépe hodnotíme
- b) z hlediska úplnosti poznání porovnávaných období

2.3 stav poznání lexikonu:

- a) kromě synchronního - staročeské období do r. 1500 (velký časový rozdíl)
- b) nevyšel slovník doby střední
- c) také komerční problém; v poslední době dokonce zastaveno vydávání Staročeského slovníku!

2.4 postupy:

- a) historický slovník nelze začít vydávat až po ukončení popisu historické slovní zásoby (to nelze ukončit!)
- b) s komplexním popisem slovní zásoby nelze čekat na vydání historického slovníku

3. *Hodnota významu*:- památky zejména od počátku 14. století; vývoj lexikonu tedy lze doložit; např. na vývoji zájmen: *prokní – všelický – každý...* (apod.)

4. Hlavní předpoklady:

4.1 z hlediska jazykových kategorií je nutné sledovat určité protikladné tendence:

a) staré (systémově „nerozpadlé“) jazykové kategorie (dříve nepředstavovaly izolované archaismy: *vzieti škodu* – ne na okraji systému; také bylo: *vzieti smrt, vzieti slepotu...*)

b) ve starší době (stč) ještě nebyly některé kategorie vyhraněny; např. *nepřemožitelný, nepřemožený, nepřemohující...* ve stejné platnosti; společný superlativ: *najnepřemoženější*

4.2 z hlediska členitosti lexikálních jednotek:

- např. reflexivita verb; spojení slovesa a reflexivního zájmena, např. *kúpiti sobě*

a) původně volné spojení, *sobě* = osobní subjekt; tedy dvě lexikální i sémantické jednotky

b) dnes jedna lexikální i sémantická jednotka (verbum reflexivum: *koupit si*)

II. Hranice slova jako jednotky lexikonu (slovní zásoby)

- *aneb... co není slovem v pojetí „jednotka lexikonu“, jednotka slovní zásoby...*

1. Realizace vztahu lexikální homonymie:

- odlišení formálních jednotek; např. *lžička*: „malá lež“ nebo „malá lžice“? Dvě samostatné lexikální jednotky!
- rozdíl formální lexikální; srov. např. tokeny dokládající lexikální polysémii (pův. slovo *pokoj*; srov. dále výklad k problematice rozpadu polysémie); ale někdy kongruence pouze zdánlivě (homofona: *čěška - čiška, češka - češka, Čěška - češka*)

1.1 rozpad polysémie, ustalování homonymie (ztráta povědomí o souvislosti mezi významy); např.:

- vývoj slova *pokoj* (srov. výše)
- *kluk* = „šíp“ nebo „dareba“ = k dnešnímu významu
- obd. slovo *kosa* – *kosý* (nástroj i směr, tvar: Gebauer uváděl jako homonyma; ale spíše doklady polysémie: *kosú jde, na kosu jede, po kosě jezdí*)

1.2 splývání homonym v jedno mnohoznačné slovo = vzácné

a) I. Němec uvádí možnost perspektivního splynutí homonymních slov *kolej*

(collegium, posléze stud. ubytovna) a *kolej* (*колѣѣ*)... pokud by se (např.) ustálil „sémantický mezistupeň“: „dva bloky domů sloužící k ubytování studentů, které jsou postaveny rovnoběžně proti sobě“

b) proces ale v historické době probíhá:

- homonyma typu:
- *lenoch* – „lenivec“ (stč. leniti - lenošiti)... v rámci procesu přechylování *lenoška* (žena - lenoch)
- *lenoch* - „opěradlo sedadla“ (z něm. Lehne)...odtud *lenoška*: označení pro pohodlné křeslo s vycpaným lenochem
- na základě významové souvislosti posun k polysémii:
- regionálně:
- *lenoušek*:

- (1.) označení pro židli, ale i konotace: také se na ní „lenoší“
- (2.) apelativní pojmenování líného člověka (demin., tedy např. pro dítě)

2. *Shoda lexikálního významu (nikoliv formy); případy synonymie:*

- např. *statečný, udatný, chrabý*
- někdy ovšem je formální rozdíl zanedbatelný; potom lze hovořit o 1 slově – 1 lexému:

a) hláskoslovné varianty:

- změny běžné: *blíž – blíže, střepec – třebapec*
- změny analogické (problém interpretace): *proklatě – prokletě, vyřazovat – vyřadovat*, stč. *hložie – hlohožie*
- expresivita: *lechat – lochat, chuděra – chudera, třepet – třepot*
- kolísání výslovnosti slov cizího původu: *pedikúra – pedikýra*, stč. *facún – vacún – vačún* (jistá ozdoba účesu)

b) kmenoslovné varianty:

- příbuznost v rámci různých kmenoslovných typů
- modely:
- v rámci nástupnického modelu (varianty nastupující a ustupující): *faleš, -lše, m. > faleš, lše, f./ nařeci, -řku, pf. > nařknúti, nařknu, pf./ moč, -e, m. > moč, -i, f.*
- koexistence (bez tendence k nástupnictví): stč. *manželstvo - manželstvie, lesní – lesný* (podnes: *plynovodní – plynovodný*)

c) slovesa s reflexivními variantami: *blyštěti (blyščěti) / blyštěti se (blyščěti se)*

- ve slovníku podobné typy uváděny v rámci 1 hesla (částečně „hnízdový“ typ lemmatizace)
- významový základ společný
- stejný základní význam (popř. identická struktura významu)

Shrnutí procesů:

- polysémní lexémy se „rozpadají“
- formálně různá pojmenování se svými lexikálními významy přibližují (někdy již od původu synonyma): pojmenování splývají

2.1 Rozpad polysémických pojmenování na jednotlivé lexémy:

- formální diference

A. Rozchod formy:

- jevy hláskoslovné: *kostka – kůstka, táhnouti – tíhnouti, hořký – horký*
- jevy tvaroslovné: např. rozdíl pl. a pův. duálu (*oka – oči, ucha – uši*)
- jevy kmenoslovné, např. stč. *kněžstvo – kněžstvie*

B. Neúplná homonymie (nerovnoměrná, nesymetrická; ustrnulá pojmenování; jiný typ změny - s posunutím významu):

- a) ustrnutí tvaru: *honem, večer*
- b) ustrnutí souboru tvarů: *žitná* (kořalka) – z adj. *žitný*; obd. stč. *neroditi*; imp.: *nerod'*, *nerod'te...* posun k funkci komponentu výpovědi: *nerod'te hřešiti*

2.2 Splývání významově blízkých slov v jedno; setření formálního významu

- 2 podmínky u „splývajících“ pojmenování:
- a) jsou si formálně navzájem velmi podobná (jde o paronyma)
- b) významově tvoří jednotu obdobnou významům v rámci polyséma (v rozsahu jednotlivých lexii)
 - např. *dáti* (*dal*/ obl. *dál*)... s ním splynulo stč. *dieti* (*d'ál... co se kam děje/dělo?... dieti co/kam*); odb. (odvoz.) *po-dieti* (*sě*) > *podít* (*se*);
 - odtud: *dáti* (co kam) x *dieti* (co kam); splývá: nč. *kams'dal rozum...?* stč. ... *kams rozum děl...?*
 - dnešní typ *dát*: odvozen z modelu *dáti* + *dieti* (odstranění paronymie /s rozdílem distinkce párové měkkosti, chápané jako homonymie: v průběhu procesu české depalatalizace konsonantů)

3. Jednotlivá a nezačleněná pojmenování:

- vyskytují se pouze v jednotlivých promluvách/ textech
- nezačleňují se do systému jazyka daného vývojového stadia, a to:
 - *ani strukturou formální*
 - *ani stránkou obsahovou*

3.1 V této souvislosti hodnotíme:

- a) cizojazyčné citáty + cizí slova (nejsou součástí systému, např. *mane techel – mene tekel*, popř. pojmenování mýtického ptáka (stč): *gryfalk*)
- b) přejatá slova – do češtiny na základě procesu obohacování slovní zásoby; jsou součástí systému

3.2 Postupy zdomácnování cizích slov:

3.21 po stránce významové (významové začlenění do domácího jazyka beze změny formy = základní etapa začleňování cizích slov):

- podle stupně začlenění:
 - a) slova původem cizí:
 - nesklonná: *aloe, ebanus* (dnes sklonné: *eben*; ale ještě v I. pol. 20. stol.: *dřevo eben, bez dřeva eben...* přesto již stč. deriváty: *banský/ trámové banští...* jistá náhrada flexe)
 - sklonná: *myr(h)a, nardus*
 - b) slova původem domácí, ale se změnami v úzu; např. *skořicě* (z psl. *skora* = kůra)

3.22 po stránce formální (procesy formální adaptace aj.):

- a) přizpůsobení českému systému; např. stněm. *zins* > činže, střlat. *basiliscus* > *bazilišek*
- b) obd. mylná (někdy: „lidová“) etymologie:
 - něm. *Beerwinck* (lat. *pervinca*) > čes. *barvínek* (zdánlivá motivace slovem „barva“, ale mylná etymologie)

- z něm. prostředí převzaté pojmy. *frithof* + stčes. *(po)hřbieti* = *břítov* > *hřbitov*
- něm. *Kragholz* (dřevěná trámová konzola) – stčes. *krakholec* > *krakolec* > nč. *krákorec*

4. Pojmenování, která se reálně neuplatňují mezi uživateli daného jazyka):

4.1 slova výše zmíněná (citátová + slova cizí; srov. sub 3.1, 3.2)

4.2 nověji neologismy (ale i v době praslovanské/ staroslověnské + staročeské)

4.21 ind. užití:

a) povětšinou nevžití; např. u Jungmanna (Jg): *vidina* = ideál;

b) omyly: stč. slovo *kampotánský* (odvozeno od spojení *in campo Taneos*)

c) neodpovídají systému jazyka:

- např. akuz. *vinovánek* ...Klaret),

- později: *stavenosta* (architekt), *doschovna* (špitál), *věžovlice* (pyramida)... vše V. Pohl

4.22 sloužící k dorozumění v rámci úzkého kolektivu:

- v rámci dětské mluvy: *bublinovat* (o tvorbě pěny na vodě, popř. exp.; *kozička bude skáčet*, *děťátko bude pláčet* = v rámci kmenoslovných změn – přesun inf. tvaru k prez. kmeni přísl. verb); také v rámci vývoje jazyka...

- exp.: *čumprlína* (např. hbité, dovádivé, podnikavé děcko... citově zabarvená slova)

- neologismy literární, v rámci sociolektu (např. slangové), experimenty (hra) se slovy aj.

III. Korelace tzv. „objektivní“ (?) reality, skutečnosti a představ (např. s ohledem na „de Saussurovy“ teorie apod.):

1. Vztah k realitě (obecně)

- změny povědomí o reálném významu slov; např.:

a) lexikální i sémantická korelace *dna* – *pakostnice*: odlišnost už dnes není zcela zřetelná (nelze jednoznačně vysvětlit v historických textech)

- *pakostnice*: „po kostech“? ... do dnešní doby zúžení významu (onemocnění kloubů a kostí)

- původně také: *pakost* (trápení, zlo), *pakostiti* (škoditi), *pakostný* (obtížný)

b) korelace sémantická – posun: *střelnice* (původně střelna v objektu obranném i útočném, dnes místo k nácvičku střelby)

2. Reflexe (zpracování) reality:

2.1 oslabení vztahu slova k označované skutečnosti; např. stč. *velblúd* (chápáno popisně, byť mylně: *vel-* + *blúd*): „velbloud“ i „slon“ (zvíře sloužící k přepravě nákladů, dopravě osob apod.)

2.2 z hlediska terminologie:

a) pojmenování terminologické povahy (např. stč. *dlžník/ dlužník*: dlužník i věřitel)

b) pojmenování neterminologické povahy (např. stč. slovo *národ* = pův-. „to, co se narodilo, vzniklo...“ – tedy i druh apod. (*tři národové jsou vražed*))

3. Možnosti uplatnění formy:

- forma se uplatňuje z hlediska zastoupení lexikálního významu:
- více u lexémů popisných (význam slovnědruhový + strukturní) než u značkových (význam pouze slovnědruhový)

3.1 změna významu slovnědruhového: např. u číslovek *pět, šest* (apod.): původně subst., posléze numerálie

3.2 popisné lexémy = průhledné:

a) z hlediska strukturního významu:

- jednoslovné = slovtvorný typ
- víceslovné = syntaktický (kolimační, kontextový) typ

3.3 strukturní význam (SV) se často nekryje s významem lexikálním (LV); z toho pohledu odlišujeme 3 stupně závažnosti (srov. také pojetí Vennových diagramů):

a) při rovnosti (ekvivalenci): $SV = LV$

- lexikální význam je strukturním přímo vystižen (stč. *měknúti* = stávat se měkkým; od obroz. doby: *odesílatel* = ten, kdo něco odesílá; nč. *nákladně* = nákladným způsobem)

b) inkluze: $LV < SV$; strukt. význam zužován dal. lex. význ. prvkem (znakem) na význ. lex. (SV zahrnuje LV); např. stč. *nedlúhý*: z rozsahu kvantity („délkového“ časoprostorového rozměru SV) zúženo na časové vyjádření – LV

c) průnik: $LV \cap SV$ (LV se proniká s SV); např. stč. poj. *obruč*: pův. „to, co je kolem ruky“ (obd. srov. dále *obnož*) – k významu „kruhový pás – zpravidla kovový“ (sémický průnik pojmenování původního a současného užití + tvaru, charakteru... dnes *obruč* nevztahujeme „k ruce“...)

3.4 změny v historickém vývoji souhrnně (bez ohledu na motivaci zvukovou; onomatopoická slova = samostatná problematika):

a) uvolnění významu: *dobytek*

b) „rozpad“, posun významu k hodnotě jedné z lexíí: *národ* (i v tom smyslu pův. význam „předsunutý“: zrozenec, něčí dítě)

c) upevnění významu: LV a SV se slovtvorně sbližují: *nedlúhý* (délka i čas)

4. Procesy paradigmatické a syntagmatické (z hlediska relací jednotek jazykového/lexikálního systému)

4.1 Paradigmatická souvztažnost:

- relace:

4.11 vztah ke slovům motivovaným slovtvorně (např. stč. *jápati* = chápat, vnímat; odtud *nejapný* = pův. „nepochopitelný, nevidaný, netušený“; posléze posun: „hloupý, nemoudrý...“)

4.12 vztah k synonymii: např. stč. *obruč* x *obnož* (odlišení, posléze přežívá 1. tvar v posunutém významu – srov. výše)

4.13 vztah k antonymii; rovněž nutné sledovat v kontextu: *bez otaza x s otazem* (posun: dovolení, souhlas); *položiti život x položiti při, vinu, žalobu* (pův. tedy „dát k dispozici, vznést, předložit“... dnes 1. spojení v odl. významu)

4.14 distinkce systémových kategorií (gram. + slovotv.); např. různé významy slova *národ* (srov. též výše):

- bez příznaku: *z národa viničieho*
- hromadnost: *národ se sešel*
- osobivost: *národové*
- přináležitost:
- následná: *mluvil k jeho plemeni, k národu tomu*
- předcházející: *kniha národa Jezukrista*
- synchronní: *lida mnoho z národa jeho...* (vyjádření příbuznosti)... aj.

4.2 Syntagmatická (kolimační) souvztažnost, vztah splnitelnosti:

4.21 především roste význam gramatických slov (prépozic a konjunkcí)

4.22 samostatný význam adjektiv

4.23 různorodé využití různých verbálních konstrukcí (kolimační problematika sloves)

5. Činitele expresivní a stylistické:

5.1 využití slohotvorných prvků (postupy objektivní, subjektivní...)

5.2 činitele psychického charakteru)

(... možné samostatně doplnit; dále např. Němec 1968, do s. 34; také Němec in MANUÁL 1995, S. 182 - 207)

IV. Některé další problémy popisu vývoje slovní zásoby

- zejména (ale nejen):

(1.) splnitelnost v kontextu (z hlediska kolokačních teorií)

(2.) objektivní určení distinkcí z hlediska určování systémových kategorií

(3.) vývojové paralely

- při hodnocení charakteru lexémů odlišujeme:

1. **terminologickou stránku**

2. **možnosti objektivního vymezení víceslovných jednotek na úrovni jednoslovného pojmenování** (diskuse: je to možné?)

3. **vývojovou stránku**; řešíme tu problematiku geneze víceslovného lexému (víceslovné lexikální jednotky) – utváření z „volného spojení slov“ (záměnou jednoslovné jednotky, na základě univerbizace...)

Ad 1. **Terminologicky** je důležité odlišit, co chápeme jako frazém (sousloví)... zde různé názory + ve vývoji (srov. např. u nás diskuse k pojetí SČFI...)

Ad 2. **Volná spojení či víceslovné lexémy?**

- problém odlišení kritérií systematických a pomocných (srov. předchozí výklad)

Ad 3. „**Vývojové**“ (*dialektické?*) **pojetí:**

- vznik frazémů z volných slovních spojení

3.1 jednoslovný lexém z víceslovného spojení, problém univerbizace...

- např.:
- spřežky: *oka mženie – okamženie – okamžení, mužik piedi – piedimužik – pidimužik*
- kompozita: *vieř hodný – věrohodný*
- eliptická vyjádření: *sejítí s světa – sejítí* (např. *mečem*)

3.2 náhrada (substituce), volný opis jednoslovného lexému, parafráze (u vplného spojení slov), např.:

- stč. *zaraziti peniez* x nč. *začít razit peníze*
 - stč. *strach lvový, hanba ľudská* x nč. *strach před lvy, stud před lidmi*
-

V. Typy vývojových postupů v českém lexikonu:

- působí tu **faktory jazykové, psychické** (psychologické) **a mimojazykové** (v užším smyslu: sociální, kulturní, historické...)

1. **Jazykové faktory:** fonologické, morfosyntaktické aj. (srov. předchozí výklad):

- **obecné a specifické**

1.1 Faktory obecné: směřují k upevnění systému (k odstranění rozporů):

a) z hlediska systémové symetrie:

- např. u jmen v rámci ustalování procesu přechylování: *láryně* (nevěstka), *mezhyň* (oslice) aj. – pojmenování neodpovídají systému jmen zakončených *-yně* (*Řek – Řekyně*)
- u adverbii: v rámci symetrie stč. vyrovnání *posléze – poslé* (obd. *dřeve, prvé*)

b) z hlediska souvztažnosti (často mylný výklad, srov. výše): např. *břítov – hřbitov*

c) odstraňování rozporů formálních a sémantických (u významové homonymie či polysémie, popř. synonymie):

- zánik slova: *svět* – už ne homonymní forma pro radu (srov. např. rus. *sovět*)

- diferenciaci: *horký – hořký* (srov. výše)

- synonyma: např. *prokní – všeliký – každý* (srov. výše)

d) další procesy (např. výše zmíněná univerbizace aj.)

1.2 Faktory specifické:

A. Změna gramatického systému: např. *dárcě* (pův. m. i f., dnes pouze f. x dnešní forma *dárkyně*, f.) – na základě základních vývojových postupů

B. Změna hláskového systému (variety i varianty; např. *vybříst/ vybredl* x *vybroditi se...*)

C. Změna kmenoslovného systému (např.. významové okruhy typu *oslepiti – oslepnúti/ oslepnouti*)

2. *Psychické faktory:*

2.1 otázka motivace

2.2 asociace a expresivita (např. *hlavička* – pův. pouze „malá hlava“)

2.3 reflexe ve vědomí, relace lexikálně sémantické (např. systém antonym, jazykové přejímání apod.)

2.4 reflexe vývoje myšlení (způsobu myšlení, modu vívendí; např. stč. *kořenie* = kořeny rostlin obecně)

3. *Mimojazykové faktory:*

3.1 Pojmenování nové skutečnosti:

- a) cizí jednotky a modely
- b) vývoj reálií (odraz v „domácím“ lexikonu)
- c) zavádění nových slov: vědomé, umělé...

3.2 zánik starých reálií

3.3 změna vztahu ke skutečnosti:

- a) z hlediska znalostí vztahených k vnímané realitě (co o ní víme)
- b) z hlediska hodnocení vnímané reality

... dále srov.: Němec 1968 i 1995...

Literatura:

LAKOFF, G., JOHNSON, M.: *Metafory, kterými žijeme*. Nakl. Host. Brno 2002

NĚMEC, I., HORÁLEK, J. a kol.: *Dědictví řeči*. Edice Pyramida. Nakl. Panorama. Praha 1986

NĚMEC, I.: *Diachronní lexikografie*. In: *Manuál lexikografie*. Eds. F. Čermák – R. Blatná. H&H. Jinočany 1995, s. 182 – 207

NĚMEC, I.: *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha 1980.

NĚMEC, I.: *Vědecké a technické možnosti rozvoje české lexikografie*. *Slovo a slovesnost* 53, 1992

NĚMEC, I.: *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Academia. Nakladatelství ČSAV. Praha 1968

Slova a dějiny. (Němec, I. ed.). Praha 1980